

DOĞANIN DİYALEKTİĞİ NEDİR? FRİEDRİCH ENGELS'İN DİYALEKTİK TANIMI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Kaan KANGAL*

ÖZET

Doğanın Diyalektiği Friedrich Engels tarafından tümel bağlamın bilimi olarak tanımlanmıştır. Bu tanıma göre diyalektik bir totalite teorisi, bilimsel bir yöntem ve ilişkisel bir yapı biçimidir. Tümel bağlamın bilimi doğa içinde gerçekleşen diyalektik süreçleri kavramsal bir totaliteye entegre eder. Ioanna Kuçuradi'nin bir iddiasına göre Engels'te bu kavram diyalektiğin bilimi şeklinde karşımıza çıkar ve bu formülasyonda bilim ve diyalektik arasında nesnel bir iyelik ilişkisi mevcuttur. Diyalektik Engels tarafından bir bilimsel yöntem olarak kullanılmıştır ve Engels'ten itibaren diyalektik, hakkında bilimsel araştırma yapılan bir alandır. Kuçuradi'nin bu tespiti bir dizi sorunu beraberinde getirmektedir. Örneğin doğadaki diyalektik ve doğanın diyalektiği arasındaki ilişki, veya tümel bağlam ve bilim arasındaki iyelik ilişkisi belirsizdir. Bu çalışma Kuçuradi üzerinden Engels'te doğanın diyalektiğinin tanımı ve karakteristiğini ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar sözcükler: Doğa, toplum, diyalektik, totalite, yöntem, Friedrich Engels

(What is Dialectics of Nature? Reflections on Friedrich Engels' Definition of Dialectics)

ABSTRACT

Dialectics of Nature has been defined by Friedrich Engels as science of total boundary. According to this definition, dialectics is a theory of totality, scientific method and relational structure form. Science of total boundary integrates the dialectical processes that take place within nature to a conceptual totality. According to a claim of Ionna Kuçuradi this concept in Engels encounters us as science of dialectics and there is a genitiv objective relation between science and dialectics within this formulation. Kuçuradi's formulation causes many definitional troubles. For instance, the relation between dialectics in nature and dialectics of nature, or the genitive relation between total boundary and science remain blurry. This essay aims, via Kuçuradi, at depicting the definition and characteristics of dialectics in Engels.

Key words: Nature, dialectics, totality, method, Kuçuradi, Hartmann, Lukács, Holz

* Nanjing Üniversitesi, Felsefe Departmanı, Marksist Toplumsal Teori Çalışmaları Merkezi öğretim üyesi

Budapeşte'de Mayıs 1989'da Macar Bilimler Akademisi Yöntembilim Bölümü tarafından düzenlenen "Diyalektik ve Tutarsızlık" [*Dialectics and Inconsistency*] konulu konferansa¹ ülkemizin önde gelen felsefecilerinden İonna Kuçuradi'nin – esas çalışma alanı insan hakları ve etik felsefesi olmasına rağmen – "Diyalektiğin Farklı Konseptleri: Yöntemler ve Görüşler" başlıklı bir sunum gerçekleştirmesi, üstelik sunumu ağırlıklı olarak Marx ve Engels'in diyalektik yorumuna adanması birçoğumuza şaşırtıcı gelecektir.² Elbette konferansın başlığı, düzenlendiği yer ve zaman da manidardır: Berlin duvarının yıkılmasına aylar, Sovyetler Birliği ve (Macaristan'ın da içinde olduğu) Doğu bloku ülkelerinin dağılmasına sayılı yıllar kalmıştır. Georg Lukács, István Mészáros ve András Gedő gibi felsefecilerin yetiştiği, sayısız ideolojik ve felsefi tartışmalara sahne olmuş ve siyasi çalkantılara tanıklık etmiş bu topraklarda düzenlenen konferansta Marksizm'in felsefi teorisi ve yöntemi olarak tanımlanan 'diyalektik' tartışılmaktadır.

Sunumunda Kuçuradi önce Platon, Aristoteles ve Plotin'de diyalektiğin kavuştuğu biçim ve içeriklere kısaca değindikten sonra önce Kant ve Hegel'de ve ardından Marx ve Engels'te bu kavramın nasıl anlaşıldığı ve daha da önemlisi nasıl bir teorik statüye sahip olduğunu karşılaştırmalı bir bakış açısından ele almaktadır. Kuçuradi "Marx hariç" Marksist diyalektiğin bir "(diyalektik materyalizm olarak) ontolojik teori" ve "(tarihsel materyalizm olarak) bir "tarih" teorisi" haline geldiğini ve bu kuramsal yönelimin aynı zamanda (empirik) verilere uygulanabilirlik iddiasını da kendi içinde barındırdığını ileri sürer. Kuçuradi'ye göre Marksist diyalektik bu haliyle hem açıklayıcı bir kuram hem de bu açıklama eylemine tekabül eden bir yöntem anlamına gelmektedir. Genel bir çerçeveden sonra Marx ve Engels'i birbirinden ayırarak dikkatini Engels'in diyalektik tanımına yönlendiren Kuçuradi diyalektiğin bu düşünürde bir "düşünce şekli" [*mode of thought*], "en yüksek muhakeme biçimi [*highest form of reasoning*], doğada, düşüncede ve insan toplumunda "hareketin genel yasalarını" [*general laws of movement*] keşfetme ereğine sahip "bilim" olarak tanımlandığını söylemektedir. Engels'in aksine, diye devam eder Kuçuradi, Marx'ın diyalektiği "gerçekliğe dair bir genel teori *değil*, sadece toplumsal değişimlerle ilgilenen bir teoridir". Marx'ta diyalektik halihazırda mevcut bir görüşün analizi veya açıklama amacıyla uygulamaya koşulan bir yöntem değil, verili bir "tip" toplum, kapitalist-endüstriyel toplum üzerine yürütülen analiz ve araştırma *sonucu* olmuş bir "görüştür" [*view*]. Diğer

¹ Katalin G. Havas, "Introduction", *Studies in Soviet Thought*, Vol. 39, No. 3/4, Dialectic and Inconsistency in Knowledge Acquisition (Apr. - May, 1990), s. 183.

² Ioanna Kuçuradi, "Different Concepts of Dialectics: Methods and Views", *Studies in Soviet Thought*, Vol. 39, No. 3/4, *Dialectic and Inconsistency in Knowledge Acquisition* (Apr. - May, 1990), pp. 257-264.

bir deyişle Marx diyalektiği "bu veya şu veriyi açıklamak için" kullanmamakta, "açıklamanın kendisi", 'diyalektik' kategorisine tekabül eden "görüşü" ifade etmektedir.³

Kuçuradi'ye göre Marx tarihsel bir özgünlüğe sahip toplumun yasalarını, bu yasaların toplumsal ilişkileri nasıl belirlediğini, gelişim aşamalarını yapısal ve tarihsel bağlamlarını dikkate alarak "görünüm" [*appearance*] biçimleri üzerinden açıklama iddiasına sahiptir. Marx toplumsal olgu ve ilişki biçimlerini tahakküm eden toplumsal yasaların yine bu toplumu bir aşamadan diğer aşamaya dönüştüren yasalar olduğunu tespit etmiştir. "Marksist felsefede", diye devam eder Kuçuradi, "diyalektik, bir "bilim" haline gelmiştir". Keza Hegel'in diyalektik kavramı Engels tarafından "ontolojik bir görüş" veya "gerçekliğin genel teorisi" şeklinde formüle edilmiştir. Kuçuradi'ye göre Engels toplumbilimlerinde Marx tarafından geliştirilen diyalektiği doğabilimlerine de *uyguladığı* için diyalektik, yöntem karakterine ilk olarak Engels'te kavuşmuştur. Diyalektik yöntem aynı zamanda kendi kendisini de düşünce nesnesi haline getirdiği için Engels'in elinde "diyalektik bilimi" veya "diyalektiğin bilimi" [*science of dialectics*] haline gelmiştir. Diyalektik ve bilim arasındaki iyelik ilişkisi – takılı veya takısız isim tamlaması olarak – Kuçuradi'ye göre *nesnel* bir iyelik ilişkisidir ("genitivus objectivus"), çünkü teori verili bir *nesneye* dair bir teoridir ve bu yönelimi onu *nesnel* kılar.⁴ "Bir bilim olarak Marksist diyalektik" veya "diyalektik materyalizm" hem uygulanabilir bir yöntem hem de "ontolojik, epistemolojik" bir "genel görüş" niteliğine sahiptir. Sistematik bir genel (toplumsal ve doğal) hareket yasaları teorisi olmasından dolayı Marksist diyalektik "metafizik dünya görüşüne" "zıttır".⁵

Doğanın Diyalektiği Problemi

Kuçuradi'nin tırnak işareti içinde "diyalektik bilimi" olarak ifade ettiği tabir herhangi bir dipnotla belirli bir kaynağa dayandırılmamakta, ama söz konusu Engels'in diyalektik tanımı olduğu için burada muhtemelen *Doğanın Diyalektiği* adlı çalışmadaki meşhur diyalektik tanımı kastedilmektedir. Engels burada diyalektiğin araştırma alanını doğanın, toplumun ve düşüncenin bütünlüğü sorunsalı şeklinde belirler. Bir bütün olarak doğayı kavramak doğanın genel hareket yasalarını ve buna dahil ilişkiler yumağını idrak etmek anlamına gelmektedir.

Kuçuradi'nin formüle ettiği şekliyle eğer diyalektik, doğaya da uyarlanan ontolojik bir bütünlük teorisiyse, karşımıza bir dizi sorun

³ A. g. e., s. 260-261.

⁴ A. g. e., s. 262.

⁵ A. g. e., s. 263.

çıkılmaktadır: diyalektik sadece doğanın bütünlüğü konusuyla mı sınırlıdır, yoksa doğanın kendi içinde barındırdığı diyalektik ilişkileri de kapsamakta mıdır? Problemi başka bir biçimde formüle edelim: doğanın diyalektiği, doğadaki diyalektik ile aynı şey midir?

Bu ayrıma göre diyalektiği ya bir bütünlük teorisi olarak ya da doğa içinde varolan çelişkili birlik şeklinde tanımlamak durumundayız. Şayet doğanın diyalektiği, doğa içindeki mevcut diyalektik ilişkileri barındırdığı için 'diyalektik' olarak anılıyorsa, o zaman diyalektiğin alanı bütünlüğün kendisi değil, bütünlük içindeki mevcut ilişkilerdir. Ama diyalektiğin temel meselesi bütünlükse, o zaman bütünlük içinde varolan parçalar ile bu parçaları kapsayan bütün arasındaki ilişkinin kendisi 'doğanın diyalektiği' olarak anılan kuramın konusunu oluşturmalıdır.

Doğanın diyalektiği ile doğadaki diyalektik arasındaki ayrım sonucu karşımıza başka bir problem daha çıkmaktadır. Eğer diyalektiğin konusu doğadaki diyalektik süreçlerse, o zaman bu süreçleri empirik olarak derinlemesine inceleyen doğa bilimlerini yerine felsefeyi koymak haklı bir talep midir? Buna karşın diyalektiği bir bütünlük teorisi olarak tanımlamamız halinde karşımıza empirik olmayan bir bütünlük (totalite, dünya, doğa vb.) kavramı çıkmaktadır ki, bu kavram metafizik felsefenin temel sorularından biridir ve Kuçuradi tarafından diyalektiğe zıt olduğu ileri sürülmüştür.

Doğanın diyalektiğinin empirik mi yoksa empirik olmayan bir bilim mi olduğu sorusu üçüncü bir problemi doğuracaktır: diyalektik, verili nesnelere mi araştırır, yoksa onları kavramsal olarak inşa mı eder? Her araştırmanın bir araştırma nesnesi olmak zorunda olduğu için burada kestirmeden bir cevap verilebilir ve diyalektiğin verili (doğal) nesnelere araştırdığı söylenebilir. Ama eğer diyalektik, bir bütünlük teorisiyse verili bir nesnel bütünlüğü nerede bulacağız? Sözelimi 'dünya' kavramı güneş gibi bir gezegen olarak alındığı zaman empirik ve verili bir nesne anlamı kazanacaktır. Ama felsefi bir kavram olarak, yani evrensel bütünlük anlamıyla empirik olmayan ve sadece kavramsal olarak inşa edilebilecek bir varlıktan bahsediyorsak, o zaman halihazırda karşımıza çıkan bir nesneden değil, teorik düşünce sonucu ortaya çıkan bir tür düşünsel üründen söz ediyoruzdur. Bu haliyle Kuçuradi'nin iddiasının aksine, bütünlük ve diyalektik arasındaki ilişkiyi *genitivus objectivus* değil, *genitivus producti* olarak kavrayabiliriz.

Bu sorular ışığında karşımıza son olarak diyalektiğin bir yöntem olarak nasıl anlaşılması gerektiği problemi çıkmaktadır. Eğer diyalektik, Marx'ın toplumbilimsel araştırmaları sonucu ana hatlarına kavuşmasının ardından ilk olarak Engels tarafından doğaya uyarlanması sonucu yöntemsel bir karakter kazanmışsa, bilimsel yöntemi özgül kılan bir unsur bu yöntemin

uygulandığı alandır. Yöntemin uygulandığı alan o yöntemin nesnesi olduğu için bu soru bizi diyalektiğin araştırma nesnesinin ne olduğu sorusuna geri götürmektedir. Bu nesne verili bir nesneyse empirik olmak zorundadır; eğer değilse empirik olmayan ve sadece teorik konstrüksiyonun ürünü olabilecek bir nesneden söz etmek durumundayız. Verili empirik nesnelere araştırılan bir diyalektik bizi doğadaki diyalektiğe, empirik-olmayan bir teorik konstrüksiyon ise doğanın diyalektiğine götürecektir. Her iki durumda diyalektik yöntem iki farklı içerik kazanmaktadır ve felsefede *intentio recta* ve *intentio obliqua* olarak birbirinden ayrılmaktadır. Bizi ilgilendiren soru hangi seçeneğin Engels'in diyalektik tanımına daha uygun olduğudur.

Görüldüğü gibi doğanın diyalektiği ve doğadaki diyalektik, empirik olan ve olmayan, *genitivus objectivus* ve *genitivus producti*, ve son olarak *intentio recta* ve *intentio obliqua* ayrımları "doğanın diyalektiği" başlığı altında birbirine kenetli bir bütünlük teşkil etmektedir. 'Doğanın diyalektiği nedir?' sorusu bu ayrımların iç bağıntısını ve ayrımlar arası ilişkileri çözümlenmeyi zorunlu kılmaktadır. Kuçuradi diyalektiği bir yandan ontolojik bir genel teori olarak tanımlarken diğer yandan diyalektik biliminin araştırma nesne ve alanının ne olduğu sorusunu açıkta bırakmaktadır. Temel soru Engels'te diyalektiğin tanımı, yöntemi ve araştırma alanı olduğuna göre çözümlenmeye yine onun eserlerini inceleyerek başlamak gerekmektedir. Engels sorunu pozitif bilimler ve felsefe düzleminde tartışmakta ve bu bağlamda diyalektik tanımını formüle etmektedir. Aşağıda değineceğimiz üzere Engels tek bir tümel bağlam ve doğadaki çoğul süreçler arasındaki ilişkiyi kavrama misyonunu diyalektiğe bahşeder. Diyalektiğin tanımı onun araştırma alanını ve bu alan da diyalektik yöntemi açıklığa kavuşturacaktır.

Engels'te Doğanın Diyalektiği

*Doğanın Diyalektiği'*nde (ve Marx ve Engels'in diğer eserlerinde)- Kuçuradi'nin ileri sürdüğünün aksine- bir "diyalektik bilimi"nden değil, "tümel bağlamın bilimi olarak diyalektik"ten [*Dialektik als Wissenschaft des Gesamt-Zusammenhangs*] bahsedilir. Diğer bir deyişle diyalektik "tümel bağlamın bilimi" olarak tanımlanmaktadır. *Doğanın Diyalektiği'*ne dair Engels'in 1878'de tasarladığı *Plan*'da geçen bu tanım şu şekilde detaylandırılır: "Genel yasalar: niceliğin niteliğe dönüşümü – kutupsal karşıtların karşılıklı içiçe geçişi ve birbirine dönüşümü [...] – çelişki veya yadsımanın yadsınması aracılığıyla gelişim – gelişimin sarmal biçimi".⁶

⁶ Friedrich Engels, "Dialektik der Natur", *Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA)* I/26.1., Dietz Verlag Berlin 1985, s. 293.

Yine aynı çalışmada Engels 19. yüzyıl doğabilimcilerinin bazen kendi uzmanlık alanları dışında diğer disiplinlere de el attığını ve kendi dallarına – bu eylemin içeriğini tam olarak doldurmasalar da – daha kapsayıcı bir kavrayış geliştirme eğilimi taşıdığından bahseder. Modern doğabilimsel araştırmalarının doğabilimci olmayanlar açısından da hayati bir öneme sahip olduğunu vurgulayan Engels doğabilimci olsun olmasın tüm bilimlerde daha genel-teorik çıkarsama ve sonuçların bilimin kavrayıcı/kavramsal kapsayıcılığının tikel bilimlerde genel bir bilimsel eğilim olarak belirlediğini belirtir. Pozitif bilimler araştırdığı malzemenin sistematik iç bağlamını ortaya koyarken bu bağlamın kendi doğasını araştırmak pozitif bilimlerin kapsamını ve işlevini aşar; felsefe burada devreye girer.⁷ Ama bağlamsallık iç bağlamın içeriğine dair noksan bilgiyle bilinemeyeceği için felsefe, doğabilimleri ile olan ilişkisini koparamaz, aksine ona kaçınılmaz olarak ihtiyaç duyar. Dolayısıyla bağlamsallık araştırılan nesne ile bunu düşünen düşünce arasındaki ilişkide, düşünmenin kendisini düşünmek *sonucu* ortaya çıkacaktır. Bu, felsefeyi düşüncenin yasalarını kavramaya götürür. Kısaca felsefe salt düşünceyi değil, varlık ve düşünme arasındaki ilişkiyi kavramak için varlığı düşünen düşünmenin kendisini düşünmek zorundadır.

Tikel bilimlerden farklı olarak felsefenin çalışma malzemesi *düşünceler* ve *varlıklar* değil, *tekil* anlamda düşünce ve varlıktır. Doğada gözlemlenen olguların ne tür iç bağıntılara ve hangi özgünlüklere sahip olduğunu ortaya koymak farklı doğa bilimlerinin araştırma nesnesidir. Bu araştırmada kullanılan terminoloji, üretilen kuram ve modeller araştırma nesnesine uygun bir şekilde geliştirilir. Kavramların kendi iç bağıntısı, bir kavramın diğer bir kavramdan nasıl türetilebileceği, doğanın bir bütün olarak nasıl temsil edilebileceği gibi sorular tikel bilimlerin temel sorununu oluşturmaz, aksine bu soruların cevaplanması felsefeden beklenir. Felsefe farklı alanlarda araştırılan nesnelere iç bağıntısını değil, kullanılan kavramın hem nesnel gerçeklik karşısında hem de diğer kavramlarla olan ilişkisi bağlamında tutarlılığını sorgular. Felsefenin geliştirmek istediği bağlam kavramı bir *kavram* olarak herhangi bazı (toplumsal veya doğal) bağlamları değil, bağlamsallık başlığı altında onu bağlam yapan her ne ise onu, yani *tümel* bağlamı kavramlaştırmak zorundadır. Sonsuzluk arz eden empirik-duyumsal dünyada *herşeyi* gözleme imkansızlığı ile materyalist bir dünya kavramını inşa etme zorunluluğu materyalist diyalektiğin özünü oluşturan ve daimi surette geliştirilmeye muhtaç bir çelişkidir. Doğa, toplum, dünya, tarih vb. kavramlar tümellik arz eder ve tümel bağlamın farklı yanlarını temsil ederler.

⁷ A. g. e. s. 239.

Bir diyalektik doğa kavrayışı veya diyalektik bir doğa felsefesi doğa içinde kapsanan ilişkilerin empirik yapılarını gözardı ederek bir bütünü, yani doğanın tümelliğini inşa edemez; ama diğer yandan felsefi kavramsallık tabiatı gereği doğabilimlerinin empirikliğini kavramlaştırarak onu empirik-olmayan bir alana taşımak gibi zor bir ereği gerçekleştirmeye çalışır. Tümel olanı kavramsal olarak inşa etmek için teori kendi ufkunu tikelin gerçekliği üzerinden çizmek zorundadır. Bir bütün içinde tikeli belirli bir teorik çerçeveye oturtmak isteyen bir tikel (doğal veya toplumsal) bilim yine kendi ufkunu büyük resmi görmeye çalışarak belirlemeye çalışır. Tikel ve tümel arasındaki ilişkiye kavramsal sistematik biçim ve içeriğini kazandırmak 'diyalektik yöntem'in işidir. Doğanın diyalektiği – diyalektiğin bir tümel bağlamın bilimi olduğu tanımı dikkate alındığında – nihai olarak doğa kavramının içerdiği tikel nesnelere değil, bir totalite veya tümellik olarak doğayı ve onun iç bağıntısını kavramak ister. Nitekim bu doğa 'kavramı' verili bir nesne değildir; kavramsal olarak inşa edilmek zorundadır. Gündelik hayatta karşılaştığımız nesne, olay, olgu, ilişki ve süreçler totalite içinde yerlerini alabildikleri ölçüde gerçek anlamda kavranabilirler, ve bu kavrama eylemi de yine bütünlük kavramını inşa etmekten geçmektedir. Dolayısıyla felsefi teorinin nesnesinden bahsediyorsak bu nesne salt bir verili nesne değil – Uluğ Nutku'nun tabiriyle – *felsefeylemek* sonucu ortaya çıkan bir nesnedir.

Doğanın Diyalektiği'ndeki *Plan* ile aşağı yukarı aynı zamanlarda yazdığı *Anti-Dühring*'de Engels benzer bir şekilde bir yandan Hegel'in idealizmini kavramın maddi gerçeklik karşısında kendibaşınalık kazanması, ama diğer yandan Newton'un mekanik materyalizminin tümelliği donuk ve sonsuz varlıklar olarak anlaşılması karşısına, doğabilimlerinde kaydedilen ilerlemeleri onları sahip oldukları ilişkiselliğinden, – metafiziğin aksine – hareketliliğinden ve – idealizmin aksine – maddiliğinden koparmayan "modern materyalizmi" koyar. Fiziksel gerçeklik ve kavramsallık alanında diyalektik özünü koruyan modern materyalizm tikel bilimler "üzerinde", onlardan ayrı, onların yanında, ama onlara hükmeden bir felsefe olma ihtiyacını kaybeder. "Her tekil bilimden, şeylerin ve onlar hakkında bilginin tümel bağlamındaki kendi konumunu netleştirmesi talep edilir edilmez, tümel bağlama dair her özel bilim [*besondere Wissenschaft vom Gesamtzusammenhang*] gereksiz hale gelir. Bütün felsefeden bağımsız olarak geriye kalan artık, düşünme ve onun yasalarına dair öğretiler – formel mantık ve diyalektik".⁸

⁸ Friedrich Engels, "Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring)", *Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA)* 1/27.1., Dietz Verlag Berlin 1988, s. 235.

Genitivus Objectivus ve Genitivus Producti

Kuçuradi'nin "gen[i]tivus objectivus" şeklinde nitelediği "diyalektik bilimi"nin muhtemelen Engels'in yukarıda değinilen diyalektik tanımına göndermede bulunduğu üzerine bir tahmin yürütmüştük. Tanımın Engels'teki aslı esas alındığında karşımıza iki soru çıkacaktır. Kuçuradi kendi tespitinde ya bilim ve diyalektik arasındaki ya da Engels'teki aslıyla tümel bağlam ve bilim arasındaki ilişkinin nasıl bir iyelik ilişkisinin mevcut olduğunu sorgulamaktadır. Önce ilk ihtimal üzerinde düşünelim ve ardından Engels'te tümel bağlamın biliminin nasıl tartışıldığına bakalım.

İndo-German dillerinde *genitivus objectivus* olarak anılan iyelik ilişkisi yanında örneğin *genitivus subjectivus*, *genitivus producti*, *genitivus possessivus* vb. farklı iyelik ilişkileri bulunmaktadır. Kuçuradi'nin "diyalektik bilimi"ni *genitivus objectivus* olarak görmesi dışında diğer iyelik türleri açısından da diyalektik ve bilim arasındaki ilişki düşünülebilir. Nesnel iyelik ilişkisi şeklinde Türkçe'ye çevrilebilecek olan "genitivus objectivus"a göre bilimin araştırma alan ve nesnesi diyalektik kavramı ve kapsamının kendisidir. Buna göre ya tek bir bilim vardır ve bu tek bilim diyalektiği araştırmaya adanmıştır ya da bilimler arasında özel bir bilim sadece diyalektikle uğraşmakla mükelleftir. Örneğin "ev ziyareti" nesnel bir iyelik ilişkisine sahiptir; ziyareti edilen yer evdir. "Matematik öğretmeni" matematik dersi veren şahsı dile getirdiği için yine nesnel bir iyelik ilişkisi söz konusudur. "Misafir ziyareti" ifadesinde ise nesnel değil, öznel (*subjectivus*) bir iyelikten bahsedebiliriz, çünkü ziyaret eylemi misafirler tarafından gerçekleştirilmiştir. Önceki örnekle birleştirilmesi halinde "misafirin ev ziyareti" hem nesnel (ev ziyareti) hem de öznel (misafirin ziyareti) iyelikleri ifade eder. Bunun dışında "kitabın yazarı", "meyve ağacı", "su kaynağı" ifadeleri *genitivus producti* ilişkisine sahiptir; kitap, meyve ve su isimleri ile bunların kökenleri (yazar, ağaç ve kaynak) arasında bir iyelik ilişkisi mevcuttur. "Kitabın sayfaları" veya "ağacın yaprağı" ise *genitivus possessivus*'a örnektir.

Kuçuradi'nin diyalektik ve bilim arasında kurduğu nesnel iyelik ilişkisi diyalektiği halihazırda mevcut bir nesne veya yöntemsel doğasından ötürü bilimsel bir enstrüman olarak görmektedir. Zaten Kuçuradi de diyalektiğe ilk şekil verenin Marx olduğunu, bunun Engels tarafından doğaya uygulanması sonucunda "diyalektik bilimi" oluşturduğunu söylemektedir. Ama bu bilim, diyalektiğe verilen diğer bir isim veya onunla özdeş bir adlandırma değil, sadece diyalektiği araştıran bilimdir. "Diyalektiğin bilimi" şeklinde de çevrilebilecek olan bir öznel (*subjectivus*) iyelik ilişkisinde diyalektiğin ediminden etkilenen ve bu diyalektik tarafından işlenip şekillenen bir bilim anlamı karşımıza çıkmaktadır ve belki

bu, Kuçuradi'nin iddiasına paralel olarak söylersek, Marx'ın toplumbilimsel çalışmaları sonucu ortaya çıkan diyalektiğe yakın durmaktadır, ama bir yöntem olarak uygulanan diyalektiğe uymamaktadır. Aynı ifade *genitivus producti* ve *possesivus* açısından da düşünülebilir. Üretken iyelik açısından "diyalektiğin bilimi" ifadesi bilimin oluşumuna sebep olan ve buna ivme kazandıran (öznel veya nesnel) bir diyalektiği dile getirmektedir ve bu haliyle Marx'ın çalışmaları sonucu ortaya çıkmış bir diyalektik anlamına yakındır. Aidiyet ilişkisi (*possesivus*) açısından bakıldığında "diyalektiğin bilimi" bilimin diyalektiğe ait bir alt faaliyet ve bunun karşısında diyalektiğin bir nevi üst-bilim olduğu anlamına yakın duracaktır ki, bu, bizi çok anlamlı bir ilişkiye götürmeyecektir. Özet olarak söylenebilir ki, Kuçuradi'nin diyalektik tanımları ve Marx ve Engels arasındaki ayrımları dikkate alındığında "diyalektik bilimi" Kuçuradi'nin perspektifinden bakmak suretiyle kendi içinde tutarlıdır, ve bu diyalektik Marx'a değil, Engels'e yakındır. Diyalektiğin Engels'teki belirlenimi esas alındığında ise Kuçuradi'nin tespitindeki yanlışlar belirginleşecektir. Burada Alman felsefe çevrelerinde yapılan tartışmalara da kulak kabartmak bize yardımcı olacaktır.

Anti-Dühring ve *Doğanın Diyalektiği*'nde Engels'in tümel bağlam üzerine yaptığı yorumda kullandığı iki tür iyelik biçimine, ilkinde (kelimelerin bugünkü yazım biçimleriyle) 'Wissenschaft vom Gesamtzusammenhang' ve ikincisinde 'Wissenschaft des Gesamtzusammenhangs', ilk olarak Alman filozof Hans Heinz Holz dikkat çekmiştir. Holz'a göre *Doğanın Diyalektiği*'ndeki diyalektik tanımında formüle edildiği şekliyle tümel bağlamın bilimi (Wissenschaft des Gesamtzusammenhangs) bilim ve tümellik arasında üretken bir iyelik ilişkisi (*genitivus producti*) arz eder. 'Kitabın yazarı' veya 'çocuğun babası' örneklerinde takılı isim tamlamasıyla vurgulanan iyelik eki böyle bir 'üretken iyelik' ilişkisini ifade eder. Tümel bağlamın *bilimi* bu anlamı itibarıyla kendi başına tıpkı bir nesne gibi orada duran tümel *bir* bağlama yönelmez, çünkü tümel bağlam bir nesne gibi varolmaz, nesnel gerçeklikten kopmadan teori tarafından tasarlanır, inşa edilir ve bunun *sonucu* olarak ortaya çıkar; bilme emeğinin *ürünüdür*. Halbuki 'Wissenschaft vom Gesamtzusammenhang' ifadesindeki nesnel iyelik ilişkisi (*genitivus objectivus*) *Anti-Dühring*'de Engels'in eleştirdiği anlamıyla tümel bağlamı sanki halihazırda (empirik) bir araştırma objesiymiş gibi alır; pozitif bilimlerin yeterince gelişmemiş olduğu dönemlerde tümel bağlamı gerçek bir nesneymiş gibi almak kaçınılmaz olmuş olsa da bilimsel-felsefi ilerlemeler sonucu bilim ve tümel bağlam arasındaki nesnel ve üretken iyelik ilişki türevleri tarafından ifade edilen teorik araştırma alanları

arasındaki karşıtlık keskinleşmiştir ve birini diğeriyle karıştırmak yıkıcı sonuçlar doğuracaktır.⁹

Intentio Recta, Intentio obliqua ve Diyalektik

Bu ayrım bizi eski ontolojik ve metafizik problemlerden birisi olan *intentio recta* ve *intentio obliqua* arasındaki karşıtlık problemine götürmektedir. Kısaca ifade etmek gerekirse: tümel bağlamın ne tümelliği ne de bağlamsallığı *intentio recta*'nın çözebileceği bir problemdir. *Intentio recta* diyalektik düşüncenin tümellik konstrüksiyonu açısından kendi başına yetersizdir; materyalist bir dünya, doğa veya tarih kavramının geliştirilmesinde diyalektik, ihtiyaç duyduğu somut analize *intentio recta* aracılığıyla ulaşabilir; dolayısıyla *intentio recta* bir tümel bağlamın bilimi olarak diyalektiğin dolayımına aracılık edebilir, ama materyalist bir totalite kavramını inşa edemez. *Intentio recta* aracılığıyla varlığın farklı ontolojik bölgelerine dair kazanılan nesnel bilgiyi tümel bağlam içinde bir yere oturtma, daha doğrusu onun tümel bağlam içindeki yerini tespit ederek onu tümel bağlama entegre etme faaliyetini *intentio recta* değil, *intentio obliqua* karşılar. *Intentio recta* ve *intentio obliqua* arasında kurulacak olan bu tür bir organik ilişki nesnel gerçeklik üzerinden yükselecek olan tümel bağlamın biliminin nesnellliğini güvence altına alacaktır.

48

Dolayısıyla soruyu doğabilimleri ile felsefeyi ayıran kriterler açısından değil, tümel bağlamın tümelliği ve bağlamsallığı açısından sormak gerekir; çünkü tümellik ve bağlamsallık sorusu tekil bir bilim dalının bilimsel ufku belirleyen diyalektik bir kriter olarak belirlenirse eğer, o zaman tikel bilimin kazandığı empirik bilginin buna özgü sınırlarının nerede bittiği, ve empirik-olmayan kavramsal bütünlük konstrüksiyonunun nerede başladığı soruları da berraklaşacaktır. Tek bir tikel bilim anlayışı ve türü, ve tek tip bir felsefe olmadığı için, soru daha başından itibaren 'tikel bilimi ve felsefeyi nasıl ayırmak gerekir?' şeklinde sorulması halinde problem salt göreceli bir hal alacak ve bizi kesin bir çözüm önerisine götürmeyecektir. Doğanın diyalektiği probleminde doğa kavramı içinde kapsanan tikel ontolojik alanları araştıran – ve bilimsel ufku diyalektik teori kriteriyle belirleyen – doğabilimlerinin kazandığı bilgi, varolan nesne ve onların diyalektik ilişkisine, yani doğadaki veya doğa içindeki diyalektik ile ilgilenirken, bir totalite teorisi olarak doğanın diyalektiği bu tikel nesnel varlık ve ilişkileri ve onların tikel bilimlerde düşünme biçimlerini

⁹ Hans Heinz Holz, "Widerspiegelungstheorem", Bartels, Jeroen / Holz, Hans Heinz / Lensink, Jos / Pätzold, Detlev: *Dialektik als offenes System. Historisch-systematische Untersuchungen zu Widerspiegelung - Wahrheit - Widerspruch*, Pahl-Rugenstein Verlag Köln 1986, s. 54.

düşünür ve bunu kendi inşa malzemesi olan kavramlarla sistematik hale getirir.¹⁰

Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu adlı eserinde Engels "tüm felsefenin en yüksek sorusu"nu "düşünmenin varlığa, tinin doğaya yönelik ilişkisi sorunu" olarak tespit ederken yukarıda değindiğimiz tikel bilim ve tümel bağlam arasındaki organik ilişki problemini gözetmektedir. "Bizi çevreleyen dünyaya dair düşüncelerimiz bu dünyaya yönelik nasıl bir ilişki içerisindedir?" diye sormaktadır Engels. "Düşünmemiz gerçek dünyayı idrak etmeye muktedir mi, gerçek dünyaya dair tasavvurlarımız ve kavramlarımızda gerçekliğin doğru bir suretini [*Spiegelbild*] oluşturabilir miyiz? Bu soruya felsefe dilinde düşünme ile varlığın özdeşliği sorusu karşılık gelmektedir, ve [bu,] filozofların çoğu tarafından olumlanmıştır".¹¹

Düşünce ve bilinç tabiatları gereği kendi başına bir düşünce ve bilinç değil, *varolan birşeye dair* bir düşünce ve bilinç olmak zorunda oldukları için, yani düşünmek her zaman belirli *birşeyi* düşünmek ve bilinç her zaman *birşeyin* bilincinde olmak veya *birşeyin* bilincine varmak olduğu için varlık, düşünceye ve bilince içkindir; düşünme sadece varlığı veya sadece varlığın bilinç içinde nasıl tezahür edildiğini değil, varlık ve bilinç arasındaki ilişkiyi düşünmenin kendisini, yani düşünmenin ve düşüncenin kendisini de düşünür.¹² Düşünmeyi düşünmek örneğin 'düşünmeyi düşünmeyi düşünmek ... ' vb. şeklinde prensipte sonsuza kadar uzatılabilir, ama 'düşünmeyi düşünmek' bu sonsuzluk ilkesini ifade ettiği için en azından varlık-düşünce problemini ortaya koymak bakımından yeterli bir formülasyondur. Sonsuzluk arz eden varlık ve düşünme arasındaki ilişkiyi sonlu biçimler içinde (dil aracılığıyla) ifade ederek, yani hem varlığa hem de düşünceye içkin dinamik unsurları düşünmeye içkin kavramsal hareket aracılığıyla bütünlüklü kavramak tümel bağlamın bilimi olarak, yani bir totalite teorisi olarak diyalektiğin başlıca görevidir.

¹⁰ Hans Heinz Holz, *Weltentwurf und Reflexion. Versuch einer Grundlegung der Dialektik*, Verlag J. B. Metzler Weimar - Stuttgart 2005, s. 562.

¹¹ Friedrich Engels, "Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie", *Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA)*, 1/30.1, Dietz Verlag Berlin 2011, s. 133.

¹² Hans Heinz Holz, "Widerspiegelungstheorem", Bartels, Jeroen / Holz, Hans Heinz / Lensink, Jos / Pätzold, Detlev: *Dialektik als offenes System. Historisch-systematische Untersuchungen zu Widerspiegelung - Wahrheit - Widerspruch*, Pahl-Rugenstein Verlag Köln 1986, s. 58.

Sonuç

Bir kriter olarak pratiğin felsefi teori açısından belirleyici bir ufuk olarak kurulması için diyalektik, *intentio recta*'nın gündelik yaşam anlayışının düşünemeyen naif realizmini felsefi sistemin oluşturulmasında bir ilk perspektif (veya "aspekt") olarak içine alır. Ama ilk olarak bu naif realizmin sahip olduğu perspektifin perspektifselliğini düşünseme dolayısıyla diyalektik bir üst düzlemde teorik inşa sürecini başlatabilir ve buradan hareketle düşünülen nesne ve düşünen özne arasındaki *nesnel* ilişkinin kendisini düşünmeye hazır hale gelir. Nesne ve özne arasındaki ilişki her iki unsurun içinde bulunduğu belirlenimlerden dolayı sonsuz sayıda farklı bir hal alabildiği için nesne-özne ilişkisinde beliren suret her daim görecelidir. Her bir nesne-özne ilişkisi türevinin birbirleri ile olan karşılıklı yansıl ilişkisini düşünmek, düşünülen öznenin düşünen öznedeki bulunduğu ifade türlerini düşünmek, düşünmeyi düşünmek ve prensipte 'düşünmeyi düşünmeyi düşünmek ...' şeklinde sonsuza kadar uzatılabilecek rasyonel eylem dolayısıyla özne ve nesne arasındaki yansıl ilişkinin *ilkesine* varmak diyalektiğin nihai ereği olan bütünlük kavramına götürecektir. Ancak bu şekilde öznenin bağımsız nesnel gerçeklik ile bu nesnelere kavramları bir birliğe kavuşturulabilir; diyalektik materyalist bir ontolojinin bilgiyi temellendirici performansı, ancak her iki perspektifin, yani aşkın-öznel ve realist-nesnel perspektiflerin bağlantılandırılmasıyla gerçekleştirilebilir.¹³ Bu çabanın nihai ereği farklı varlık alanlarını veya "alan ontoloji"lerini bir "dünya modeli" tasarımına entegre ederek bilimsel bir 'dünya görüşü'nün temelini ortaya koymaktır.¹⁴

"Marxçı temellendirmenin ihtiyaç duyduğu ontolojik temellendirmenin ilk aşamasında gerçekliğin biçim belirlenimlerinin ifadesi olarak mantıki kategori ve ilkelerin çıkarsanması gerçekleştirilmek zorundadır. İkinci bir aşamada maddeselliğin ve süreçselliğin ontolojik belirlenimlerinden tümel bağlamın tarihsel bilimi olarak, yani gelişim teorisi olarak doğanın diyalektiğinin çıkarsanması gerekmektedir; [bu,] son olarak bir insan ve onun tarihi öğretisine varacaktır".¹⁵ Bu aşamalar eşliğinde *intentio recta*, *intentio obliqua*'ya taşınabilecek, bağlamların *bilimiyle* ve bunu gerçekleştiren özne dolayısıyla kazanılan (*genitivus objectivus*)

¹³ Jörg Zimmer, "Hans Heinz Holz ve Diyalektik-Materyalist Felsefi Temellendirmenin Sorunları", *Özgürlük Dünyası*, Sayı 249, Doğa Basın Yayın İstanbul 2014, s. 54.

¹⁴ Hans Heinz Holz, *Weltentwurf und Reflexion. Versuch einer Grundlegung der Dialektik*, Verlag J. B. Metzler Weimar - Stuttgart 2005, s. 529-530.

¹⁵ Hans Heinz Holz, *Einheit und Widerspruch. Problemgeschichte der Dialektik in der Neuzeit. III. Die Ausarbeitung der Dialektik*, Verlag J. B. Metzler Stuttgart - Weimar 1997, s. 288.

doğa ve toplum içinde varolanın nesnel bilgisi bir *tümel bağlam* kavramında (*genitivus producti*) sistematik yerini elde edecektir.

Kuçuradi'nin tezi Marx'ın toplumbilimsel çalışmalarının ardından diyalektiğin ilk olarak Engels'in elinde bir bilime evrildiğidir. Bu anlamda Kuçuradi "diyalektik bilimi"nden bahseder ve ekler: diyalektik ve bilim arasındaki ilişki nesnel bir iyelik ilişkisidir. Engels'in eserleri incelendiğinde karşımıza Kuçuradi'nin iddiasıyla uyuşmayan bir diyalektik tanımı çıkmaktadır: tümel bağlam bilimi.

Burada Kuçuradi'yi izler ve diyalektiğin doğaya uygulanan bilimsel bir yöntem olduğunu kabul eder ve devamında diyalektik ve bilim arasındaki nesnel iyelik ilişkisi tezini benimsersek şu sonuca varırız: Marx'ın toplumbilimsel araştırmaları diyalektiğin bilimsel bir içerik kazanmasına katkıda bulunmuş ve bu katkı Engels'te olgunlaşmıştır. Bu bilim diyalektiği araştırmaktadır. Ama hangi diyalektik? Doğanın diyalektiği mi yoksa doğadaki diyalektik mi? Kuçuradi bu bağlamı açıktaki bırakmıştır. Engels'teki tümel bağlam çözümlemesine baktığımızda ise diyalektik ve bilim arasında değil, tümel bağlam ve bilim kavramları arasında bir iyelik ilişkisiyle karşılaşırız ve bu ilişki nesnel değil, üretken bir iyelik ilişkisidir. Bilimlerin henüz çok gelişmediği erken modern yüzyıllarda tümel bağlam bilimi (*Wissenschaft vom Gesamtzusammenhang*) kaçınılmazdı, ama tümel bağlamı verili bir nesneymiş gibi almak tam da Engels'in eleştirdiği bir edim olmuştur. Doğadaki diyalektik süreçler verili nesnelde ifade bulmaktadır ve nesnellik materyalist diyalektiğin temel ilkesidir. Tümel bağlamın bilimi olarak diyalektik (*Wissenschaft des Gesamtzusammenhang*) ise totalitenin düşünsel konstrüksiyonu aracılığıyla doğadaki diyalektiği kendi içine almak misyonuna sahiptir ve bu bütünlük felsefi teorik edim sonucu ortaya çıkar. Tümel bağlam ve bilim arasında nesnel değil, üretken bir iyelik ilişkisi olması buradan ileri gelmektedir. Empirik olan ve olmayan, *intentio recta* ve *intentio obliqua* soruları da yine bu ayırmda devreye girmektedir ve Kuçuradi'nin tezinde tam anlamıyla bir karşılık bulamazlar. Ama yine de "diyalektik bilimi"nde saklı olduğu ileri sürülen nesnel iyelik tezini bir yanılı olarak damgalamak yerine ileriye doğru bir adım atılabilir ve bu yanılıdan kaçınılabılır. Eğer "diyalektik bilimi" geri çekilir ve bunun yerine "doğadaki diyalektiğin bilimi" ifade konursa o zaman gerçekten de doğadaki diyalektik ve bilim arasında nesnel bir iyelik ilişkisinden bahsetmek mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

- Beyer, Wilhelm Raumund, "'Marxistische Ontologie' – eine idealistische Modeschöpfung", *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*. Band 17/11, Januar 1969, s. 1310-1331.
- Buhr, Manfred / Kosing, Alfred, *Kleines Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Philosophie*, Westdeutscher Verlag Westberlin 1979.
- Deborin, Avram, "G. Lukaç i ego kritika marksizma", *Pod Znameniem Marksizma*, 6-7, s. 49-69.
- Deborin, Avram, "Materialistische Dialektik und Naturwissenschaft", *Unter dem Banner des Marxismus*, 3, s. 429-458.
- Engels, Friedrich, "Dialektik der Natur", *Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA)* I/26.1., Dietz Verlag Berlin 1985.
- Engels, Friedrich, "Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft (Anti-Dühring)", *Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA)* I/27.1., Dietz Verlag Berlin 1988.
- Engels, Friedrich, "Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie", *Marx Engels Gesamtausgabe (MEGA)*, I/30.1, Dietz Verlag Berlin 2011, s.
- Hartmann, Nicolai, *Zur Grundlegung der Ontologie*, Walter de Gruyter Verlag Berlin 1965.
- Havas, Katalin G., "Introduction", *Studies in Soviet Thought*, Vol. 39, No. 3/4, Dialectic and Inconsistency in Knowledge Acquisition (Apr. - May, 1990), s. 183-188.
- Holz, Hans Heinz: "Die Wissenschaft des Gesamtzusammenhangs. Zu Friedrich Engels' Begründung der Dialektik der Natur", *Dialektik 12. Die Dialektik und die Wissenschaften*, Pahl-Rugenstein Verlag Köln 1986, s. 50-65.
- Holz, Hans Heinz, "Einführungsbemerkungen zum Colloquium 'Materialismus und Metaphysik'", Dieter Henrich / Rolf-Peter Horstmann (Hg.), *Metaphysik nach Kant? Stuttgarter Hegel-Kongreß* 1987, Klett-Cotta Verlag Stuttgart 1988, s. 599-601.
- Holz, Hans Heinz, *Einheit und Widerspruch. Problemgeschichte der Dialektik in der Neuzeit. III. Die Ausarbeitung der Dialektik*, Verlag J. B. Metzler Stuttgart – Weimar 1997.
- Holz, Hans Heinz, "Hegels Metaphysik-Kritik als Reflex der Französischen Revolution", Manfred Buhr, (Hg.): *Französische Revolution und klassische deutsche Philosophie*, Akademi Verlag Berlin 1990, s. 268-304.
- Holz, Hans Heinz, "Leibniz: Die Konstruktion des Kontingenten", Peters, Klaus / Schmidt, Wolfgang / Holz, Hans Heinz, *Erkenntnisgewißheit*

- und Deduktion. Zum Aufbau der philosophischen Systeme bei Descartes, Spinoza, Leibniz*, Hermann Luchterhand Verlag Darmstadt und Neuwied 1975, s. 129-165.
- Holz, Hans Heinz, *Weltentwurf und Reflexion. Versuch einer Grundlegung der Dialektik*, Verlag J. B. Metzler Weimar – Stuttgart 2005.
- Holz, Hans Heinz, "Widerspiegelungstheorem", Bartels, Jeroen / Holz, Hans Heinz / Lensink, Jos / Pätzold, Detlev: *Dialektik als offenes System. Historisch-systematische Untersuchungen zu Widerspiegelung – Wahrheit – Widerspruch*, Pahl-Rugenstein Verlag Köln 1986, s. 73-94.
- Hörz, Herbert / Löther, Rolf / Wollgast, Siegfried, "Vorwort", a. g. y. (Hg.), *Naturphilosophie – von der Spekulation zur Wissenschaft*, Akademie Verlag Berlin 1969, s. 7-11.
- Kuçuradi, Ioanna, "Different Concepts of Dialectics: Methods and Views", *Studies in Soviet Thought*, Vol. 39, No. 3/4, *Dialectic and Inconsistency in Knowledge Acquisition* (Apr. – May, 1990), pp. 257-264.
- Lukács, Georg, *A Defence of 'History and Class Consciousness': Tailism and the Dialectic*, çev. Esther Leslie, Verso London 2000.
- Lukács, Georg, "Geschichte und Klassenbewußtsein", a. g. y., *Werke*. Band 2, Hermann Luchterhand Verlag, Darmstadt und Neuwied 1977, s. 161-517.
- Lukács, Georg, "Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins". I. Halbband; a. g. y., *Werke*. Band 13, Hermann Luchterhand Verlag, Darmstadt und Neuwied 1984.
- Lukács, Georg, "Zur Ontologie des gesellschaftlichen Seins". II. Halbband; a. g. y., *Werke*. Band 14, Hermann Luchterhand Verlag, Darmstadt und Neuwied 1986.
- Pinkus, Theo (Hg.), *Gespräche mit Georg Lukács. Hans Heinz Holz, Leo Kofler, Wolfgang Abendroth*, Rowohlt Verlag Hamburg 1967.
- Ropohl, Günther, "Eine systemtheoretische Rekonstruktion der Dialektik", Hermann Klenner, v. d. (Hg.), *Repraesentatio Mundi. Festschrift zum 70. Geburtstag von Hans Heinz Holz*, Jürgen Dinter Verlag für Philosophie, Köln 1997, s. 151-164.
- Ropohl, Günther, "Ob man sich eine Wissenschaft vom Gesamtzusammenhang vorstellen könnte", Erich Hahn & Silvia Holz-Markun (Hg.), *Die Lust am Widerspruch. Theorie der Dialektik – Dialektik der Theorie. Symposium aus Anlass des 80. Geburtstages von Hans Heinz Holz*, trafo Verlag Berlin 2008, s. 129-142.
- Röseberg, U., "Ontologie", Herbert Hörz vd. (Hg.), *Philosophie und Naturwissenschaften. Wörterbuch zu den philosophischen Fragen der Naturwissenschaften*. Band 2: N-Z, Dietz Verlag Berlin 1991, s. 679-682.

*Doğanın Diyalektiği Nedir? Friedrich Engels'in Diyalektik Tanımı Üzerine Bazı
Düşünceler*

Zimmer, Jörg, "Hans Heinz Holz ve Diyalektik-Materyalist Felsefi Temellendirmenin Sorunları", *Özgürlük Dünyası*, Sayı 249, Doğa Basın Yayın İstanbul 2014, s. 52-64.

Zimmer, Jörg, "Welt denken. Der spekulative Horizont der Philosophie", *Topos 35. Philosophie I*, Napoli 2011, s. 45-68.